

ՀՏԴ 81`04

Հայոց լեզու

Նռանե ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ

E-mail: nranesargsyan@gmail.com

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Հոգվածում քննվում են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի խոնարհման համակարգում միջին հայերենի և արևմտահայերենի լեզվական համակարգերի միջև եղած առնչությունները, կատարված փոփոխությունները: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արևմտահայերենում առկա իրողությունները հիմնականում վկայվում են միջին հայերենում: Նշվում է, որ միջին հայերենը պահպանել, ապա արևմտահայերենին է փոխանցել անցյալ կատարյալի հիմքի կազմության գրաբարյան սկզբունքները: Այս շրջանում փոփոխություններ են կատարվել բայահիմքի ածանցներում: Առաջացած նոր ձևերը փոխանցվել են արևմտահայերենին:

Միջին հայերենի շրջանում վերացել են ներգործած և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակումները, կրավորական իմաստի արտահայտման համար առաջ է եկել **ու/վ** մասնիկը: Փոխվել են նաև խոնարհման վերջավորությունները: Ներգործած խոնարհման բայերի եզակի երկորդ դեմքի **-եր** վերջավորությունը դարձել է **-իր**, եզակի երրորդ դեմքի **-եսց** վերջավորությունը՝ **եց**: Հոգնակի առաջին դեմքի կրավորաձև և ներգործած խոնարհումների աք վերջավորությունը փոխվել է անք-ի կրավորաձև խոնարհման համար, և ինք-ի՝ ներգործած խոնարհման համար: Հոգնակի երկրորդ դեմքի համար ամրակայվել է **-իր** վերջավորությունը:

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը գրաբարում, միջին հայերենում և արևմտահայերենում իմաստային նույն դրսևորումներն ունի: Այն արտահայտում է առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն, որին պատմողը ականատես է եղել: Իմաստային այս հատկանիշներով հակադրվում է **անկատար անցյալ** և **վաղակատար անցյալ** ժամանակաձևերին:

Բանալի բառեր՝ անցյալ կատարյալ, բայափոխ, վերջավորություն, փոխանցումներ, խոնարհում, արևմտահայերեն, միջին հայերեն:

Н. Саргсян

**СВЯЗИ СРЕДНЕАРМЯНСКОГО И
ЗАПАДНОАРМЯНСКОГО ЯЗЫКОВ В СИСТЕМЕ
ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ: ПРОШЕДШЕЕ
СОВЕРШЕННОЕ**

В статье рассматриваются связи, а также изменения, внесенные между среднеармянской и западноармянской языковыми системами в системе склонения прошедшего совершенного времени. Исследование показывает, что события западноармянского языка в основном совпадают со средним армянским. Отмечается, что средний армянский язык сохранил, а затем передал западноармянскому Грабарские принципы образованы основы прошедшего совершенного. В этот период были внесены изменения в аффиксов глагола. Возникшие новые формы были переданы западноармянскому языку.

*В среднеармянском языке различия между активной и пассивной формами спряжения исчезли, появилась частица *ն/ի*, выражающая пассивное значение. Окончания спряжения глаголов также были изменены. Окончание *-իր* для глаголов спряжения активной формы единственного числа второй формы становится *-իր*, для третьей формы окончание *-ի* *սի* становится *-ից*. Окончание глаголов множественного числа первой формы *-ւր* для активных и пассивных форм спряжения становится *-ւիր* для пассивной формы и *-իր* для активной формы. Окончание *-իր* исправлено для второй формы множественного числа для активного соединения.*

Прошедшее совершенное время имеет одинаковые семантические проявления в грабарском, среднеармянском и западноармянском языках. Оно выражает совершенное, законченное действие без какой-либо продолжительности,

свидетелем которого был рассказчик. Эти семантические характеристики противопоставляют прошедшее совершенное прошедшему несовершенному и плюсквамперфекту.

Ключевые слова: прошедшее совершенное, окончание, связи, наклонения, западноармянский язык, средний армянский язык.

N.Sargsyan

MIDDLE ARMENIAN-WESTERN ARMENIAN TRANSITIONS IN INDICATIVE MODE: PAST PERFECT

The article discusses the connections, also changes made between the Middle Armenian and Western Armenian language systems in the conjugation system of the past perfect tense. The study shows that the facts of the Western Armenian language are mainly confirmed in the Middle Armenian. It is noted that the Middle Armenian language preserved and then transited to the Western Armenian the Grabar principles of composition bases of the past perfect. During this period, changes were made to the affixes of verbs. The new forms were transited to the Western Armenian language.

In the Middle Armenian language, the differences between the active and passive conjugation forms were extincted, the particle *ni/i* appeared to express the passive meaning. The endings of verb conjugation also were changed. The ending *-łn* for active form conjugation verbs singular second form becomes *-łn*, for the third form the ending *-ług* becomes *-łg*. The verbs plural first form ending *-uł* for active and passive conjugation forms becomes *-ułn* for passive form and *-łn* for active form. The ending *-łn* fixed for plural second form for active conjugation.

The past perfect tense has the same semantic manifestations in Grabar, Middle Armenian and Western Armenian. It expresses a perfect, finished action with out duration, which the narrator witnessed. These semantic characteristics contrast the past perfect to the past tenses.

Key words: past perfect, ending, transitions, conjugation, Middle Armenian, Western Armenian.

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը հայերենի թերևս ամենաուսումնասիրված ժամանակաձևերից է՝ համաժամանակյա, այնպես էլ տարաժամանակյա հայեցակետերով: Դիտարկվել են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի կազմության սկզբունքներին, իմաստային առանձնահատկություններին, կրած փոփոխություններին առնչվող հարցեր:

Պետք է նշել, սակայն, որ լեզվի՝ *գրաբար-միջին հայերեն-արևմտահայերեն* զարգացման համակարգում *միջին հայերեն-արևմտահայերեն* փոխանցումների դիտանկյունից անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կարոտ է նոր ուսումնասիրության: Հատկապես որ արևմտահայերենը շատ իրողություններ վերցրել է միջին հայերենից՝ դառնալով միջին հայերենի անմիջական ժառանգորդը:

Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի քննությունը *միջին հայերեն-արևմտահայերեն* փոխանցումների համակարգում միտված է առկա ընդհանրությունների վերհանմանը:

Հիմքի կազմությունը: Արևմտահայերենում անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կազմվում է ցոյական կամ պարզ հիմքից՝ համապատասխան վերջավորությունների հավելմամբ:

Արևմտահայերենի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի հիմքի կազմության սկզբունքները ամբողջությամբ վկայվում են միջին հայերենում, որտեղ թեև պահպանվեցին հիմքի կազմության գրաբարյան սկզբունքները, սակայն որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին բայահիմքի ածանցներում՝ առաջ բերելով նոր ձևեր:

Այսպես, գրաբարում պարզ կամ արմատական հիմք կարող էին ունենալ *ե*, *ի* լծորդության ածանցավոր և *ու* լծորդության բայերը, օր.՝ *իջանել՝ էջ, բուսանել(իմ)՝ բոյս, զենուլ՝ զեն* և այլն: Միջին հայերենի շրջանում *ե* և *ի* լծորդության ածանցավոր բայերը շարունակում էին խոնարհվել անցյալ կատարյալում արմատական հիմքով, սակայն շատ բայերի հիմքերում *-ան-* սոսկաձանցը *ա* հնչյունի անկման հետևանքով փոխվել է *-ն-*ի, ինչպես՝ *մտանել-մտնել, հասանել-հասնել, մեռանիլ-մեռնիլ* և այլն¹: Հետաքրքրական է, որ, օրինակ, *ելանել* բայում ոչ միայն տեղի է ունեցել *ան>ն* փոփոխությունը, այլ նաև մեկ քայլ առաջ գնալով՝ *ն* հնչյունը առնամանությամբ վերածվել է *լ*-ի՝ *ելնել-ելլել*՝ պայմանավորված հնչման դյուրինությամբ²: Ածանցների նման փոփոխությունները սկիզբ էին առել դեռևս գրաբարի շրջանում, որտեղ ածանցավոր բային գուգահեռ կիրառվում էին նաև պարզ ձևերը, օրինակ՝ *անիծանել-անիծել, անջատանել-անջատել, սուզանել-սուզել* և այլն: Սա փաստում է, որ բայական ածանցները «միշտ անորոշ չեն եղել, այլ հանդես գալով բայերի մեջ՝ նրանց մեջ դրսևորվող գործողությանը որոշ երանգ են հաղորդել (հավանաբար՝ տևականության երանգ), սակայն ժամանակի

¹Յ. Կարստի վկայությամբ՝ կիլիկյան հայերենի շրջանում հին ածանցավոր հիմքերի փոխարեն մեծ մասամբ գործածվել են պարզ հիմքեր՝ առանց ն բաղաձայնի, օրինակ՝ *մտանել-մտել, լուծանել-լուծել* և այլն, տե՛ս Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002, էջ 254:

²Տե՛ս Այսորնեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Ե., 1987, էջ 64:

ընթացքում կորցրել են իրենց նշանակության որոշակիությունը»¹: Հաշվի առնելով այն, որ անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս առանց տևականության գործողություն, որը սկսվում և վերջանում է անցյալ ժամանակակետում, կարելի է ենթադրել, որ իմաստային այդ առանձնահատկությունը ածանցների դուրս ընկնելու պատճառներից մեկն է: Հ. Աճառյանը այս երևույթը բացատրում է շեշտի դիրքով, քանի որ այդ բայերը, «-եց- միջնամասնիկը չունենալով, այլ միայն **ի** կամ **ա** վերջավորությունը, վերածվել են երկվանկի և բնականաբար շեշտն ընկել է առաջին վանկի վրա»²:

Գրաբարում սկսված գործընթացը միջին հայերենում տարածվում է, ընդհանրանում, ապա փոխանցվում արևմտահայերենին: Արդի արևմտահայերենում այժմ անգործածական են մեծ թվով բայերի ածանցավոր տարբերակները՝ *բուծանել-բուծել, թքանել-թքել, օծանել-օծել, փրթանիլ-փրթիլ*³: Ի լծորդության *ուսանիլ, ծնանիլ* բայերը թեև պահում են *-ան-* ածանցը, սակայն արդի փուլում գիտակցվում են իբրև պարզ բայեր և խոնարհվում են պարզ բայերի օրինակով⁴: Ինչ վերաբերում է *ու* լծորդության բայերին, ապա միջին հայերենի շրջանում այս լծորդության բայերի՝ գրաբարին բնորոշ կիրառական ակտիվությունը նվազել էր: Այս լծորդության բայերը սկսել էին կա՛մ փոխարինվել այլ բայերով, կա՛մ փոխել իրենց լծորդությունը, սակայն միջին հայերենի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ ենթաշրջաններում հազվադեպ կիրառություններում պահպանում էին գրաբարին բնորոշ ձևերը: Ու լծորդության բայերի նման զարգացումը հանգեցրեց նրան, որ արդի արևմտահայերենում այդ բայերը վերածվել են հնաբանությունների և կիրառվում են խոսքի ոճավորման նպատակով: Արդի արևմտահայերենում վկայվող *երդնուլ, զեղուլ, զենուլ, հեղուլ, յենուլ, զգենուլ, զբօսնուլ* բայերը հանդես են գալիս *երդուիլ, զեղել, հեղել, յենիլ, զգենալ, զբօսնիլ* տարբերակներով: *Երդնուլ* բայը փոխարինվում է նաև *երդում ընել* կապակցությամբ, որն ունի անհամեմատ մեծ կիրառություն՝ ի տարբերություն *երդուիլ* ձևի⁵:

Ու լծորդության «ամենէն կենդանի ձևերը ներկայ ժամանակներուն կը պատկանին»⁶՝ *կը երդնում, պիտի հեղուս* և այլն, մյուս ժամանակներով

¹Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1958, էջ 112:

²Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն, հ. 6, Ե., 1971, էջ 605:

³ Արդի արևմտահայերենում խոսակցական լեզվում **ե** լծորդության սուկածանցավոր որոշ բայեր փոխել են իրենց լծորդությունը՝ դառնալով **ա** լծորդության բայեր, ինչպես՝ *ելլել-ելլալ, մտնել-մտնալ, տեսնել-տեսնալ*: Գրական լեզվում սրանք մերժելի ձևեր են: Տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Արևմտահայերեն (կանոնակարգ եւ խնդիրներ), Բ. գիրք, Ե., 2019, էջ 12:

⁴Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8-9:

⁵Մանրամասն տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 4-5:

⁶Նույն տեղում, էջ 4:

խոնարհվելիս փոխարինվում են նոր ձևերով, միայն *թողուլ* բայն է, որ անցյալ կատարյալում պահում է լծորդությունը՝ *թողուցի, թողուցիր* և այլն: Սակայն այս բայն էլ և՛ գրական, և՛ խոսակցական լեզվում հիմնականում փոխարինվում է *ձգել* բայով՝ *ձգեցի, ձգեցիր* և այլն:

Հատկանշական է, որ *թողուլ* բայի համար որպես անցյալ կատարյալի խոնարհման ձև արևմտահայերենի դասական քերականության մեջ մեծ մասամբ նշվում է *թողուցի՝* ցոյական հիմքով տարբերակը¹, մինչդեռ Ա. Այտընյանը նշում է ինչպես ցոյական, այնպես էլ արմատական հիմքով կազմությունը՝ *թողի և թողուցի*²:

Գրաբարում այս բայը խոնարհվել է *ու* լծորդության մյուս բայերի օրինակով՝ արմատական հիմքով՝ *թողի, թողեր* և այլն: Միջին հայերենում վկայվում են և՛ ցոյական, և՛ արմատական հիմքով կազմությունները: *Թողուցի* բայաձևի *թողուց* հիմքը գրաբարի *թողուլ* բայի պատճառական *թողուցանել* բայաձևի հիմքն է, որից էլ կազմվել են նշված ձևերը³: Հետաքրքրական է, որ հետագայում *թողուցի* և նման կազմությունների մեջ զարգացել է ոչ թե պատճառական, այլ ներգործական իմաստը: Ընդ որում՝ գուցահեռ կիրառվել են նաև պարզ հիմքով *թողի, թողեր* տարբերակները: Այս երևույթի հնարավոր բացատրություն կարող է լինել լծորդությունը շեշտելու միտումը: Արդի արևմտահայերենի համար նշվում է, թե անցյալ կատարյալը ներկայի ձևերի և հոգնակի հրամայականի հետ *թողուլ* բայի այն կազմություններից է, որտեղ արտահայտվում է խոնարհիչը⁴, այսինքն՝ *-ուց* վերջավորությամբ կազմությունները ոչ թե գիտակցվում են որպես պատճառական ձևեր, այլ անցյալ կատարյալի *ու* լծորդությամբ խոնարհում⁵:

Ցոյական հիմք: Արևմտահայերենում ցոյական հիմքը կազմվում է *եց, աց, ց* մասնիկներով: *Եց* մասնիկն ունեն էլ և իլ լծորդությունների պարզ բայերը, *ա* լծորդության *-են-* սոսկածանց ունեցող բայերը, օրինակ՝ *գրել-գրեց, վազել-վազեց, խօսիլ-խօսեց, աշխատիլ-աշխատեց, մօտենալ-մօտեց(այ)* և այլն, *աց ալ* լծորդության պարզ և *-ան-* սոսկածանց ունեցող բայերը՝ *կարդալ-կարդաց*,

¹Տե՛ս **Գագանձեան Յ.**, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի. միջին դասընթացը, Կ. Պոլիս,

1913, էջ 81: **Միմոնեան Ս., Պալեան Ս.**, Նոր քերականութիւն, Բեյրութ, 1980, էջ 103:

Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 5:

²Տե՛ս **Այտընեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

³**Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴**Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

⁵**Թողուլ բայի** հետ կապված միջին հայերենում մի հետաքրքիր դրսևորում ևս նկատելի է: Այս շրջանում սկսում է ի հայտ գալ նաև **թողնել** տարբերակը, որը հավանաբար գրաբարում գործածվող **թողանալ** ձևից է առաջացել ան>ն հնչյունափոխության և լծորդության փոփոխության արդյունքում: Այս բայաձևը ժառանգեց արևելահայերենը:

խաղալ-խաղաց, հեռանալ-հեռաց(այ), և այլն, *g* հիմքով՝ ա լծորդության –ն- սուսկածանց ունեցող բայերը՝ մոռնալ-մոռց-, գիտնալ-գիտց-:

Արևմտահայերենը անցյալ կատարյալի ցոյական հիմքի կազմության սկզբունքները նույնպես ժառանգել է միջին հայերենից, որտեղ ոչ միայն պահպանվեցին գրաբարյան ձևերը, այլև բայահիմքերի փոփոխությամբ *եց*, *աց* ձևերին զուգահեռ առաջ եկավ նոր *g* հիմքով կազմություն:

Գրաբարում բաղադրյալ կամ ցոյական հիմքը կազմվում էր երկու եղանակով.

Ա) բայարմատ + *աց* ածանց: Այսպես էին կազմվում ա լծորդության պարզ և –ան- ածանցավոր բայերը, օրինակ՝ կարդալ-կարդաց, ստանալ-ստաց և այլն:

Բ) բայարմատից և –եաց ածանցից: Այս կազմությամբ հանդես էին գալիս *ե* լծորդության պարզ, ա լծորդության –են- ածանցն ունեցող բայերը՝ առաքել-առաքեաց, մերձենալ-մերձեաց, սիրել-սիրեաց և այլն:

Միջին հայերենում կազմության այս երկու ձևերն էլ առկա են, սակայն, ինչպես արդեն նշել ենք պարզ հիմքի կազմությունը քննելիս, հիմքերում ածանցների փոփոխությունը առաջ է բերել նոր ձևեր: Դեռևս միջին հայերենի վաղ շրջանում նկատվում են –են- և –ան- ածանցի անկմամբ –ն- ածանցով կազմություններ, որոնք անցյալ կատարյալում բայահիմքը կազմելիս –աց- և –եց- ձևերի փոխարեն ունենում են –ց-, այսինքն՝ կատարվում է ն>ց հերթագայություն, ինչպես՝ մոռանալ-մոռնալ-մոռց-, գողանալ-գողնալ-գողց-, հասկանալ-հասկնալ-հասկց-, գիտենալ-գիտնալ-գիտց-, վախենալ-վախնալ-վախց- և այլն: Կազմության այս ձևը դրսևորվում է ա լծորդության –են- և –ան- ածանցն ունեցող բայերում: Միջին հայերենում ձևավորված հիմքի կազմության այս տարբերակը նույնությամբ փոխանցվեց արևմտահայերենին:

Պատճառական բայերը ինչպես գրաբարում, այնպես էլ միջին հայերենում և արևմտահայերենում անցյալ կատարյալում խոնարհվում են *ե* լծորդության ածանցավոր բայերի օրինակով և բայահիմքում ունեն *ուց* ձևությոթ: Հատկանշական է, որ գրաբարում պատճառական բայերը կազմվում էին –ուցան(ոյց+ան)- ածանցով, որից –ան- ածանցի անկմամբ և ոյց մասնիկի շեշտմամբ անցյալ կատարյալում առկա էր –ուց- ձևը՝ վազեցուցանել-վազեցուց, կարդացուցանել-կարդացուց, զարմացուցանել-զարմացուց: Միջին դարերում կատարված ուցան>ցն անցումը¹. Կարստը բացատրում է ու ձայնավորի անկումով և ա>ը թուլացումով¹: Գրաբարի նման միջին հայերենում պատճառական բայերը եզակի երրորդ դեմքում ունենում էին –ոյց վերջավորությունը՝ հասոյց, ուսոյց: Սակայն միջին հայերենի վաղ շրջանից սկսած ոյց ձևը, ոյ>ու հնչյունափոխությանը ենթարկվելով, դարձավ ուց:

¹ Տե՛ս Գաբստ Զ., նշվ. աշխ., էջ 257:

Եթե անցյալ կատարյալում արևմտահայերենում –ն- ածանցը ընկնում է, և ավելանում է *-ուց* վերջավորությունը, ապա արևելահայերենում տեղի է ունենում ն>ր հերթագայությունը՝ հմմտ.՝ *վազեցնել-վազեցուցի-վազեցրի, խոսեցնել-խոսեցուցի-խոսեցրի* և այլն: Ս. Անթոսյանը սա բացատրում է հրամայական եղանակում *ր* հնչյունի ազդեցությամբ: Ըստ լեզվաբանի՝ *ր* հնչյունի հավելման երևույթը «հրամայականից թափանցելով անցյալի հիմքի մեջ, արևելահայ գրականում ձևացրեց –ցր հնչյունախմբով անցյալի հիմք»¹: Ուստի կարող ենք ասել, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում պատճառական բայերի *-ուր* վերջավորության ձևավորման և երկրորդ ենթաշրջանում ամրակայման գործընթացը ազդել է նաև այս բայերի անցյալ կատարյալի կազմության վրա, և արևելյան բարբառներում զարգանալով՝ վաղ աշխարհաբարի շրջանից ամրակայվել է արևելահայերենում: Հատկանշական է, որ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» աշխատության մեջ նշվում է, որ միջին հայերենում, հատկապես երկրորդ ենթաշրջանում, տիրապետող են եղել *ուց* վերջավորությամբ ձևերը,² և որևէ անդրադարձ չկա *ցր* ձևով կազմություններին: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ միջին հայերենում գերիշխող և տարածված ձևը *-ուց* վերջավորությամբ կազմություններն էին, որոնք էլ փոխանցվել են արևմտահայերենին:

Գրաբարում կային նաև բայափոխում *ի* թույլ բաղադրիչով բայեր: Այդ բայերում *ի* բաղադրիչը, ավելացվող վերջավորության *ա* ձայնավորին միանալով, հնչյունափոխվում էր *ե-ի*, ինչպես՝ *երկնչիլ-երկեայ, այտնուլ-այտեայ, մածնուլ-մածեա*: *Ի* թույլ բաղադրիչ ունեին *ի* խոնարհման –նչ- և –չ-, *ու* խոնարհման –ն- ածանցն ունեցող բայերը: Միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում արդեն նկատելի են առանց *ի* թույլ բաղադրիչի կազմությունները: Երբեմն *ի* թույլ բաղադրիչով բայի խոնարհման ձևեր ևս կարելի է գտնել, սակայն դրանք աստիճանաբար վերածվում էին հնաբանությունների, և միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում *ի* թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերում այդ բաղադրիչն այլևս չի դրսևորվում: *Ի* լծորդության –նչ- և –չ- սուկաձանցավոր բայերը խոնարհվում են *ի* լծորդության ածանցավոր բայերի նման, իսկ *ու* լծորդության բայերը, ինչպես արդեն նշել ենք, փոխում էին իրենց լծորդությունը կամ փոխարինվում այլ բայով՝ խոնարհվելով այդ լծորդությունների ածանցավոր բայերի օրինակով:

Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները, խոնարհման վերջավորությունները: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը արևմտահայերենում կազմվում է ներկայացված հիմքերին *-ի, -իր, -, -ինք, -էք/իք, -ին* և *-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան* վերջավորությունների հավելմամբ:

¹Անթոսյան Ս., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Ե., 1975, էջ 209-210:

²Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ս, Ե., 1972, էջ 388:

Առաջին խմբի վերջավորություններ ստանում են *ե, ա* լծորդության պարզ և *ու* լծորդության, ինչպես նաև պատճառական բայերը, երկրորդ խմբի վերջավորությունները՝ *ե, ա* լծորդության սուկաձանցավոր, *ի* լծորդության և կրավորական սեռի բայերը: Հետաքրքրական է, որ գրաբարյան շրջանում վերջավորությունների ավելացումը նախ և առաջ պայմանավորված էր բայերի ներգործածն կամ կրավորաձև խոնարհմամբ: Եթե բայը պատկանում էր ներգործածն խոնարհման, ապա ստանում էր *-ի, -եր, -, -ինք, -էք/իք, -ին* վերջավորությունները, իսկ եթե կրավորաձև խոնարհման, ապա՝ *-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան:* Գրաբարում ներգործածն խոնարհում ունեին *ե* լծորդության բոլոր բայերը, *ա* և *ու* լծորդության պարզ բայերը: Կրավորաձև խոնարհվում էին *ի* լծորդության բոլոր բայերը, *ա* և *ու* լծորդության սուկաձանցավոր բայերը: Ընդ որում՝ *ի* լծորդության չեզոք սեռի բայերը «դրսևորման այլ հնարավորություն չունենալով, կրավորական ձևի մեջ արտահայտում էին չեզոք սեռի իմաստ»¹: Պետք է նշել, որ գրաբարում կրավորական սեռի արտահայտման համար ներգործածն խոնարհման բայերը կարող էին խոնարհվել նաև կրավորաձև: Դեռևս գրաբարում խոնարհման այս դասդասումը միանշանակ չէր. կային բայեր, որոնք դրսևորում էին շեղումներ ընդունված օրինաչափությունից, ինչպես նաև՝ կրավորաձև խոնարհման վերջավորությունները ազատորեն դրվում էին ներգործածն խոնարհման բայերի վրա: Այս փոփոխությունները, որոնց սկիզբը նկատելի է Ե դարից, միջին հայերենում արդեն տարածվում և ընդհանրանում էին. «Վերջապես թարգմանչաց ժամանակէն բաւական ետքը, առաւելապէս Նախնեաց ռամկօրէնին գրութեամբ յերեւան ելլելուն մօտաւոր ատենները, կը գտնենք քանի մի շատ գործածական բայերուն այս կամ այն ժամանակին մէջ՝ գրաւորի սովորական հին կազմակերպութենէն օտար ձեւեր, որ կը տեսնուին՝ թէւ ցանցառ՝ միջին դարուց գրաբար մատենագրութեանց մէջ եւ յետոյ՝ ըստ ժամանակին յառաջանալուն՝ շատ յաճախած են եւ Նախնեաց ռամկօրէնին մէջ սովորական եղած»²: Միջին հայերենում կրավորական սեռի արտահայտման համար առաջ է գալիս *ու/վ* մասնիկը: Սրա հետևանքով կրավորաձև խոնարհման վերջավորությունները կորցնում են կրավորականության իմաստ արտահայտելու հատկանիշը և կարող էին դրվել ներգործական և չեզոք սեռի բայերի վրա՝ առանց կրավորական իմաստ հաղորդելու: Սրանով էր պայմանավորված ներգործածն և կրավորաձև խոնարհումների աստիճանական վերացումը

¹Անթոնյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 201:

²Յովնանեան Դ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածքներ, Վիեննա, 1897, էջ 6:

միջին հայերենի շրջանում¹: Ընդ որում՝ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում *ե* լծորդության բայերի՝ կրավորական իմաստի արտահայտման համար կրավորաձև խոնարհմամբ ձևեր արդեն չեն կիրառվում. դրանք կրավորականը կազմում էին *ու/լ* մասնիկով²:

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կազմող **վերջավորությունները** միջին հայերենի շրջանում ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Այսպես:

Փոխվեց ներգործաձև խոնարհման բայերի եզակի երկրորդ դեմքը՝ *-եր>իր*: Այս փոփոխությունը կարող է կատարված լինել առաջին դեմքի համաբանությամբ: Այն, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում արդեն երկու տարբերակներն էլ գործածելի են եղել, ենթադրել է տալիս, որ փոփոխման գործընթացը սկսվել է նախամիջինհայերենյան շրջանում: Միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում *-իր* վերջավորությամբ բայաձևերը գերակշռող էին, իսկ *-եր*-ը հնաբանության արժեք էր ստացել և կիրառվում էր որպես գրաբարաբանություն³: *-իր* վերջավորությունը ամրակայվեց միջին հայերենում և փոխանցվեց արևմտահայերենին:

Միջին հայերենում փոխվեց նաև ներգործաձև խոնարհման բայերի եզակի երրորդ դեմքը, և *ես* երկրաբարաբանի պարզեցմամբ *եսց* ձևությոն դարձավ *եց*: Գրաբարում եզակի թվի երրորդ դեմքը վերջավորություն չէր ունենում: Հիմքը դառնում էր դիմավոր ձև և շեշտվում, իսկ շեշտի ազդեցությամբ հնչյունափոխված հիմքը վերածվում էր անհնչյունափոխ ձևի՝ *գրել-գրեաց, վագել-վագեաց*: Պետք է նշել նաև, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում նոր ձևին զուգահեռ գրաբարյան *եսց* ձևը պահպանում էր իր գործածությունը, անգամ կիրառական հաճախականությամբ գերակշռում էր: Երկրորդ ենթաշրջանում *եսց* ձևությոնով կազմությունները իրենց տեղը սկսում են զիջել նոր կազմություններին: Հաճախ միննույն հեղինակի մոտ երկու տարբերակն էլ կարելի է գտնել, ինչպես՝ *Այն փողըն էր յարութեան գոր և գոչեաց առավոտին* (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 146): *Աստղըն պայծառ ծագեց, աւետաւոր երեկ լուսոյն* (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 128):

Գրաբարում երրորդ դեմքը կազմող հիմքերը միավանկ լինելու դեպքում բառասկզբում ստանում էին *է* կամ *ե* նախահավելվածը, եթե բայը չէր սկսվում նույն հնչյուններով: Ե հնչյունը ավելանում էր բաղաձայնով սկսվող բառերին, *է-ն* ձայնավորով, ինչպես՝ *տես-ետես, գիտ-եգիտ, անկ-էանկ, առ-էառ* և այլն: Այսինքն՝ աճականի գործածության նպատակը եղել է չափազանց կարճ ձևերը

¹Հ. Աճառյանը սա համարում է ոչ թե «կրավորականից ներգործականի անցում, այլ լծորդության մասնակի փոփոխություն»: **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Ա գիրք, էջ 405:

²Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, էջ 333:

³Տե՛ս նույն տեղում, էջ 333, 387:

երկարեցնելը¹: Ս. Անթույանը նշում է, որ աճականի գործածության պատճառներից մեկն էլ է ածանցավոր և *ու* պարզ խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի և եզակի հրամայականի նույնացումն էր *բեկ-բեկ, հեղ-հեղ* և այլն²:

Միջին հայերենում աճականը աչքի չի ընկնում գործածության այնպիսի կանոնիկությամբ ու ակտիվությամբ, որը բնորոշ էր գրաբարին. «Միջին հայերենում գրաբարյան *ե/է* նախահավելվածը կամ աճականը հիմնականում պահպանվում է, բայց նրա գործածության համար չկան միասնական կանոններ»³: Պետք է նշել, որ Յ. Կարստի կարծիքով՝ աճականը գործածությունից դուրս է եկել միայն վաղ աշխարհաբարի շրջանում: Ըստ նրա՝ աճականը միջին հայերենում ոչ միայն պահպանվել է, այլ նույնիսկ ընդարձակվել է: Որպես հիմնավորում նա ներկայացնում էր *երեկ, երեսո, երեղ* կազմությունների ձևավորումը, ապա հավելում է, որ «միջին հայերեն ձևերի տեղը գրավում են, ինչպես երևում է աղբյուրներից, արդեն վաղ հայերենի շրջանում *եկալ, դրալ, տուալ* նորակազմությունները...»⁴: Սա նշանակում է, որ աշխարհաբարի վաղ շրջանից արդեն աճականի գործածությունը դադարում էր, և թեկուզ բայերի առանց աճականի գործածության տարածման առումով աչքի է ընկնում աշխարհաբարը, սակայն գործընթացի հիմքերը միանշանակ միջին հայերենում են, որտեղ ձևավորվել և լայնորեն կիրառվում էին առանց աճականի նոր բայաձևերը: Միջին հայերենի շրջանում կրավորաձև և ներգործաձև խոնարհումների տարբերակման վերացման, ինչպես նաև աճականի գործածականության թուլացմանը զուգընթաց որոշ բայեր ներգործաձև խոնարհվելիս սկսեցին եզակի երրորդ դեմքում ստանալ *ալ* վերջավորությունը, օրինակ՝ *արի, արիր, արալ*: Հ. Աճառյանը ներգործաձև խոնարհման եզակի երրորդ դեմքում այս մասնիկի առկայությունը կապում է աշխարհաբարի հետ. «Գրաբարում այս վերջավորությունը չկա և բայի արմատն է միայն դրվում, որ և շփոթվում է հրամայականի հետ: Գրաբարում այս շփոթը կարող էր վերանալ նախահավելված *ե*-ի միջոցով: Աշխարհաբարում նախահավելվածը ջնջվելով, շփոթությունը անխուսափելի էր: Այս շփոթությունը վերացնելու համար, ահա, փոխ առին Բ լծորդության բ տիպարի *ալ* (*հատալ, ուսալ*) վերջավորությունը, որ գտնվում էր նաև Բ լծորդության ա տիպարում և Գ լծորդության բ տիպարում (*խօսեցալ, մոռացալ*)»⁵: Փաստորեն, Հ. Աճառյանը կատարված փոփոխությունները

¹Տե՛ս Աճառյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 4, Ա գիրք, էջ 308:

²Անթույան Ս., նշվ. աշխ., էջ 219:

³Աբաջյան Ա., Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Ե, 1997, էջ 71:

⁴Կարստ Յ., նշվ. աշխ., էջ 304-306:

⁵Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., հ. 4, Բ գիրք, էջ 20:

բնութագրական է համարում աշխարհաբարի համար, սակայն առկա բնագրային օրինակները հիմք են տալիս փաստելու, որ ներգործական և չեզոք բայերի –աւ վերջավորությամբ կազմություններ առկա են դեռևս միջին հայերենի շրջանում, ինչպես՝ *Ոնց որ ժամանակ անցաւ, զՏրդատ արքայն վերուցին (Նազար քասենցի, ՈւՄՀԲ, էջ 82): Երկնից իջաւ Հայր եւ Որդի եւ սուրբ Հոգին (Մարտիրոս Խորասարցի, ՈւՄՀԲ, էջ 151):* Անցյալ կատարյալի կազմության այս սկզբունքը միջին հայերենից փոխանցվեց արևմտահայերենին, որտեղ մի քանի բայերի խոնարհման ժամանակ եզակի երրորդ դեմքում առկա է –աւ վերջավորությունը՝ *բերի, բերիր, բերաւ, ըսի, ըսիր, ըսաւ*¹: Սրանք համարվում են զարտուղի կամ անկանոն բայեր:

Միջին հայերենում նկատվում է նաև աւ հնչյունակապակցության օ հնչյունափոխությունը: Այս երևույթը բայական համակարգում ևս առկա է. երրորդ դեմքի –աւ վերջավորությունը հանդես է գալիս օ հնչյունափոխ տարբերակով: Այս փոփոխությամբ բայաձևի կիրառությունը վերագրվում է Վ. Այգեկցուն՝ որպես հեղինակային առանձնահատկություն, սակայն 13-րդ դարի հեղինակ Անանուն Սեբաստացու թողած ժամանակագրությունը քննելիս կարելի է գտնել նման կիրառության բազմաթիվ այլ օրինակներ, ինչպես՝ *Եւ խսարեաց զԱմիթ եւ ոչ ինչ կարաց առնուլ եւ կոտորեցաւ ի Հասան պակէն եւ յետս դարձօ (ՄԺ, էջ 152): Հասան պակն ժողովէ ԴՌ (4000) մարդ, զի այլ ոչ ունէր եւ կովեցօ եւ յաղթեաց (ՄԺ, էջ 152):* Սա նշանակում է, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում աւ>օ հնչյունափոխությունը մուտք էր գործել նաև բայի խոնարհման համակարգ: Երկրորդ ենթաշրջանում բայական համակարգում կիրառելի են անհնչյունափոխ ձևերը:

Փոխվեցին նաև անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի խոնարհման հոգնակի առաջին դեմքի վերջավորությունները՝ –աք>ինք՝ ներգործաձև խոնարհում, –աք>անք՝ կրավորաձև խոնարհում: Երկու դեպքում էլ առկա է ն ռոգայինի հավելումը՝ ներկա ժամանակի համաբանությամբ: Կրավորաձև խոնարհման –աք վերջավորության –անք փոփոխությունը կատարվել է նաև հոգնակի երկրորդ դեմքի հետ շփոթից խուսափելու համար, քանի որ –այք ձևությամբ –այ երկբարբառի պարզեցմամբ դարձել էր –աք: –Աք>ինք և –աք>անք փոփոխությունները ավելի ուշ շրջանում կատարված իրողություններ են: Միջին հայերենի շրջանում գործածական են եղել հոգնակի թվի –աք վերջավորությամբ բայաձևեր, օրինակ՝ *Երանեցաք իւր վաճառին // Ընդ ընկերոջն և կողակցին (Մ. Խորասարցի, ՈւՄՀԲ, էջ 153):* Ուր է որ սիրեցաք զիրար, դուն ինձ մեղր և ես քեզ շաքար (Ն. Քուչակյ): Պետք է նշել, սակայն, որ նախ կատարվել է ն ռոգային հնչյունի հավելումը՝ –աք>անք>ինք: Սա երևում

¹Սաքալետյան Ռ., Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, էջ 157:

²<https://digilib.aua.am/book/2151/2601/20103/>

է այն բանից, որ Մ. Մեքաստացու՝ արևմտահայերենի քերականության առաջին դասագրքում բերված խոնարհման հարացույցում հոգնակի առաջին դեմքում ունենք *-անք* և ոչ թե *-ինք* տարբերակը՝ *վառեցի, վառեցիր, վառեց, վառեցանք, վառեցիք, վառեցին*¹: Այսինքն՝ միջին հայերենի ուշ և աշխարհաբարի վաղ շրջաններում նախ կատարվել է ռնգային *ն* հնչյունի հավելում, ապա ձայնավորների միակերպության գործոնով պայմանավորված՝ *-անք*-ը դարձել է *-ինք*:

-Անք վերջավորությամբ բայաձևերի կիրառության օրինակներ պահպանվել են միջնադարյան ժողովրդական երգերի բնագրերում՝ *Սըրտերնիս կամեցաւ, ելանք, գընացանք*// *Եւ տուտ աստընտորիս տարտերն իմացանք, // Աղուհացկեր մարդկաց կարօտ մընացանք* (ՀՄԺԵ, էջ 255):

Միջին հայերենում հոգնակի երկրորդ դեմքի համար ամրակայվեց *-իք* վերջավորությունը: Ներգործածն խոնարհման հոգնակի երկրորդ դեմքում գրաբարի դասագրքերում *-էք* ձևին զուգահեռ ներկայացվում է նաև *-իք* ձևը², թեև Հ. Աճառյանը *-իք* վերջավորությունը համարում էր աշխարհաբարի ընդունած ձևը³: Գրաբարում *-էք* վերջավորությամբ բայաձևը նույնանում էր բուն հրամայականի՝ ներգործածն խոնարհման հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի հետ⁴: Միջին հայերենում բուն հրամայականի համար ամրակայվեց *-էք* վերջավորությունը, ուստի շփոթից խուսափելու համար առավել դյուրին և նպատակահարմար էր օգտագործել *-իք* ձևությամբ կազմությունները, որոնք էլ հաստատվեցին անցյալ կատարյալի համար: *-էք>իք* փոփոխությանը նպաստել է նաև երրորդ դեմքում *-ին* վերջավորության առկայությունը, որի ազդեցությամբ ու համաբանությամբ կատարվել է նշված անցումը:

Միջին հայերենի շրջանում խոնարհման վերջավորություններում կատարված փոփոխությունները ամբողջությամբ ժառանգեց արևմտահայերենը:

Ներկայացնենք բայական տարբեր վերջավորություններով բայաձևերի կիրառության բնագրային օրինակներ.

Միջին հայերեն

Նա ես իր տամ նըշան՝ թէ այս շնորհիս որպէս **հասայ** (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 188): «Ձաղէկըն դու **ստեղծեցիր**, ինձ է՞ր մեղք դընես թէ սիրես» (Ն. Քուչակ, ՀԲ, էջ 275): **Եկին** ու խապար բերին՝ Քո սիրած եարն ըզբեզ **մոռցալ** (Ն. Քուչակ,

¹ Տե՛ս **Մեքաստացի Մ.**, Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վ., 1727, էջ 40:

² Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 150: **Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2007, էջ 28:

³ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. 4, Ա գիրք, էջ 307:

⁴ Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

ՀԲ, էջ 192): Նոյ սի ըով **ապրեցալ** ի ջրհեղեղեն, // Տապանին գորինակն ասված ցուցաներ (Ֆրիկ, Ժող., էջ 173): Երբ **տեսայ**, երեսն էր ծածուկ // Յետ էրաց, կու նայեր գաղտուկ (Խն Կաֆայի, ՈւՄՀԲ, էջ 313): **Մտան** երեք դուռն այլ **ամրացուցին** (Ն. Ստամպուլցի, ՈւՄՀԲ, էջ 359): Մէնն ասէ. Մէջ վարդենուն, որ դուք **նստաք** // Յին ասէ. **Եղէր** ճուղքն հաստ ու բարակ Մարտիրոս խորասարցի, (ՈւՄՀԲ, էջ 161):

Արևմտահայերեն

Օտարացուցին մեզ ի բնակությունն մերմէ (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 617): Երբոր առաջին անգամ **տեսաւ** Սուրենը, **հասկցաւ** որ վերջին տարիները կեանքին մէջ կերպով մը հաստատուած խախուտ անդորրը վերջացած էր (Ք. Բատիկեան): Ջուրը // **աճեցաւ** մինչև կոկորդ մը հուրէ // Ապրիլը կը բուրէ դիակ այրածի (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 600): Կը հոլովուի շուրջը ինչ որ **մնաց** // անանուն // ինչ որ **գնաց** (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 602): Ժամերն **անցան** – գիշերը վրայ **հասաւ** // Տալամանի բանտին մէջ սէկեահ երգ մը // սէկեահ երգ մը **արձագանգեց** (Բ. Սարըասլան, ՄԳ, էջ 45):

Կատարված փոփոխությունները ամփոփելով՝ կատանանք հետևյալ պատկերը՝

գրաբար			միջին հայերեն			արևմտահայերեն		
-ի	-աք	-այ -աք	-ի	-աք /անք/ինք	-այ -աք/անք	-ի	-ինք	-այ -անք
-եր	-էք/իք	-ար -այք	-եր/իր	-էք/իք	-ար -այք/աք	-իր	-իք	-ար -աք
-եաց - ին	-աւ -ան	-եաց/եց -/աւ	-ան	-աւ -ան	-եգ- ին	-աւ -ան		

Իմաստային բնութագիր: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը լեզվի զարգացման ընթացքում իմաստային որևէ փոփոխության չի ենթարկվել: Այն, ինչպես գրաբարում և միջին հայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում արտահայտում է առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն: Իմաստային այս առանձնահատկությամբ անցյալ կատարյալը հակադրվում է անկատար անցյալ և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերին: Անցյալ անկատարը, ի տարբերություն անցյալ կատարյալի, ցույց է տալիս անցյալում կատարված, բայց չլրացած գործողություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ անցյալի մեջ կատարված և լրացած²: Իսկ վաղակատարի հետ համեմատած՝ անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս այնպիսի գործողությունը, որին խոստովանում է եղել. վաղակատարը ցույց է տալիս «ներկայի համեմատությամբ արդեն կատարված որոշակի

¹<https://granish.org/qani-der-ches-qnats/>:

²Տե՛ս **Շահնուր Շ.**, Համառոտ քերականություն եւ ուղղագրություն հայերեն լեզուի, գիրք Ա, Գ եւ Դ դաս. համար, Կ. Պոլիս, 1939, էջ 62:

տնականություն ունեցող գործողություն, որի մասին խոստով պատմում է ոչ որպես ականատես»¹:

Այսպիսով, կատարված քննությունը, արված վերլուծությունները և բերված բնագրային օրինակները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ արևմտահայերենի լեզվական համակարգին բնորոշ իրողությունները ամբողջությամբ համընկնում են միջինհայերենյան ձևերին, և անգամ լեզվի քերականական համակարգի մի մասի քննությունը կարող է ցույց տալ լեզվական այդ երկու համակարգերի սերտ կապը և փաստել, որ արևմտահայերենը իրավամբ կարող է համարվել միջին հայերենի ժառանգորդը:

Գրականություն

1. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972, 496 էջ:
2. **Աբաջյան Ա.**, Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Ե, 1997, 127 էջ:
3. **Աբրահամյան Ա.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1958, էջ 112:
4. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Ա. գիրք, Ե., 1959, 593 էջ:
5. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Բ գիրք, Ե., 1961, 541 էջ:
6. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971, 855 էջ:
7. **Այտընեան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Ե., 1987, 866 էջ:
8. **Անթոսյան Ս.**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Ե., 1975, 384 էջ:
9. **Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2007, 300 էջ:
10. **Ավետիսյան Յու.**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Ե., 2007, 286 էջ:
11. **Գազանձեան Յ.**, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի. միջին դասընթացք, Կ. Պոլիս, 1913, 238 էջ:
12. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002, 412 էջ:

¹**Ավետիսյան Յու.**, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն*, Ե., 2007, էջ 176:

13. **Յովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածքներ, Վիեննա, 1897, 272 էջ:
14. **Շահնուր Շ.**, Համառօտ քերականութիւն եւ ուղղագրութիւն հայերէն լեզուի, Գիրք Ա, Գ եւ Դ դաս. համար, Կ. Պոլիս, 1939, 88 էջ:
15. **Չոլաքեան Յ.**, Արեւմտահայերէն (կանոնակարգ եւ խնդիրներ), Բ. գիրք, Ե., 2019, 152 էջ:
16. **Սաքապետոյան Ռ.**, Արեւմտահայերէնի դասագիրք, Ե., 2006, 495 էջ:
17. **Սեբաստացի Մ.**, Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց, Վ., 1727, 149 էջ:
18. **Սիմոնեան Ս., Պալեան Ս.**, Նոր քերականութիւն, Բեյրութ, 1980, 119 էջ:

Համառոտագրութիւններ

- ԵԼԺ - Պչաքճեան Մ., Երկերու լիակատար ժողովածու, հ. 6, «Հայաստան», Ե., 2015, 616 էջ:
- Ժող. - Ֆրիկ, Ժողովածու, Պետհրատ, խմբագիրներ՝ Հ. Պետրոսյան, Տ. Խաչվանքյան, Երևան, 1937, 208 էջ:
- ՀԲ - Հայրեններու բուրաստանը, առաջաբան՝ Ա. Զօպանեան, Հ.Բ.Ը. Միութեան հրատ., Փարիզ, 1940, 550 էջ:
- ՀՄԺԵ - Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, կազմ.՝ Աս. Մնացականյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956, 671 էջ:
- Մանտր. - Պըլտեան Գ., Մանտրաներ, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, Երևան, 2010, 621 էջ:
- ՄԺ - Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Ե., 1956, 685 էջ:
- ՍԳ - Իգնա Սարըաւան, Սիրոյ գոյնը, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ», Ե., 2010, 160 էջ:
- Տաղ. - Երզնկացի Կ., Տաղեր, աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Սրայայան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1962, 297 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, Բ.Գ.Թ. Լ.Գ.Մարգարյանը: